

3. Воркута

Якби сторінки в книжках про історію розподілялися пропорційно до людського страждання, Воркута мала би право на один із найдовших розділів.

НОРМАН ДЕЙВІС

Воркута – поблизу узбережжя Північного Льодовитого океану, на північ від Полярного кола в Автономній Советській Республіці Комі – була одним із найбільших осередків виправно-трудова таборів сталінського часу. Ще двома особливо сумнозвісними великими північними таборами були Норильськ (нікель) і Колима (золото) в Сибіру, за видними у Воркуті Уральськими горами.

Після того як арештанти на початку 1920-х років побудували на Соловках, островах у Білому морі, для політичних і кримінальних в'язнів перший виправно-трудова табір Советської Росії, табори по всій країні почали з'являтися цілими сотнями. У 1929 році політбюро наказало державній міліції створити мережу виправно-трудова таборів для заселення окраїн і розробки їхніх природних багатств за допомогою в'язнів.⁹⁹

Дослідники підраховували, що у 1922–1960 роках функціонувало щонайменше 476 таборів і табірних зон у різний час, які склалися з численних окремих підтаборів. На початку 1953 року ГУЛАГ складався, крім в'язниць, із 146 виправно-трудова таборів, з 687 трудова колоній, з 52 транзитних в'язниць і десяти спеціальних таборів суворого режиму.¹⁰⁰

В Комі діяло чимало великих таборів. У Воркутлагу було в 1939 році лише близько 18 000 в'язнів, а в сфері всієї системи ГУЛАГ – 1,9 мільйона.¹⁰¹ Найбільшим табором у країні був тоді Бамлаг, будова Байкало-Амурської магістралі, яку порівнюють з фараонським Єгиптом: там гарувала одна п'ята частина всіх арештантів виправно-трудових таборів. Більшість в'язнів ГУЛАГу становили ще тоді росіяни; далі йшли білоруси й українці та понад сто інших національностей. «Тут об'єдналися пролетарі всіх країн», – як гірко жартували у Воркуті.

В сталінські часи термін отримали щонайменше 3,5 мільйони політичних в'язнів. Зрозуміло, наявність політв'язнів не визнавали; їх було засуджено за «контрреволюційні» або «антидержавні» злочини. В пенітенціарній системі сталінського часу сталося, за офіційною статистикою, близько 2,75 мільйона смертей і розстрілів, але ця цифра, на думку дослідників, – лише вихідна точка, яка не охоплює і близько всі випадки.¹⁰²

У воркутинському краю мешкали комі, тобто зиряни, а також ненці, які належать до самодійців.¹⁰³ Про запаси кам'яного вугілля в вічній мерзлоті печорських теренів було відомо ще в царські часи. Ніколай I обдумував використання цієї території як місце заслання, але потім дійшов висновку, що людина не в змозі жити на «Богом забутий» півночі.¹⁰⁴

Сталін вважав інакше. У березні 1931 року він наказав дослідити можливість розробки вугільних родовищ і повідомити про результати за 20 днів.

Геологічна експедиція ще за рік до того дослідила пробним свердлованням берегові поклади на річці Воркута, і в той же час було зроблено дослідження ґрунту в Норильську. Згодом було зроблено оцінку, що запаси вугілля у Воркуті становлять 36,5 мільярда тон. Це було найбільше після Донбасу родовище кам'яного вугілля в європейській частині Росії, одне з найбільших у світі.¹⁰⁵

Советський уряд поклав керівництво розробкою вугільного басейну на службу безпеки ГПУ; згодом за це відповідали народний комісаріат внутрішніх справ НКВД і Міністерство внутрішніх справ МВД. ГПУ перевезло першу партію в'язнів до Воркути з Ухтпечорлагу. Розташований у Комі Ухтпечорлаг був велетенською мережею таборів за територією більшою від Франції. Його поділили навесні 1938 року на чотири великі табори, одним із яких був Воркутлаг, а другим – будо-

ва залізниці Котлас–Сиктивкар–Воркута.¹⁰⁶ Був час, коли ув'язнені та їхні наглядачі ледь не стали більшістю населення Комі.

На початках значна частина етапників гинула в дорозі. Та й на місці сувора зима призводила до чималих жертв, адже бараків ще не було і доводилося мешкати в землянках або наметах. В'язні мусили самі будувати бараки – але спочатку звели огорожу навколо табору. Цвяхів не було, бараки ставили без них. Почали вручну копати вугілля.

Першу вугільну шахту було відкрито у Воркуті вісім десятків років тому, у 1932 році, а сам Воркутлаг виник у 1938 році. Міста Воркута і Ухта були засновані лише у 1943 році.

Сталінські п'ятирічні плани годі було виконати без застосування примусової робочої сили, особливо в холодних і глухих районах Крайньої Півночі та Сибіру, де містилася більшість головних для країни запасів мінералів і палива: деревина, золото, олово, нікель, вугілля, газ і нафта. Завданням спецслужб і ГУЛАГу було заселити, колонізувати і «окультурити» ці території примусовими заходами. Що північніше розташовувалася місцевість, то більше її забудовували головним чином переміщенням населення і працею в'язнів. Заохочення вільної робочої сили до праці у важких умовах потребувало би високих зарплат та інших пільг.¹⁰⁷

Залізниця й табори

Дороги до Воркути немає. Коли й залізниці ще не було, туди вертали дорогу взимку пішки. Калле Легто у своїх спогадах описав цей піший марш на сотні кілометрів у 1937 році.¹⁰⁸ Влітку можна було подолати частину дороги річковим пароплавом, доїхавши спершу потягом до Котласу.

Влітку ув'язнених довозили залізницею або суднами до портів Білого моря та Кольського півострова, а звідти напхом напханими пароплавами – до Північного Льодовитого океану й далі до річки Печори; і навіть під час таких перевезень смерть була масовою. Пересівши на пороми, повзли до річки Уса, в яку впадає маленька річка Воркута. До Воркути ще треба було від порту Вом іти 60 кілометрів пішака.

Останню чотирьохсоткілометрову частку залізниці до Воркути почали будувати під час Зимової війни. Готовою до експлуатації вона

Північна частина Фінляндії та СРСР у 1950-х роках.

На карті позначено залізницю, прокладену від Котласу до Воркути і далі, уздовж якої функціонувало чимало таборів примусової праці

стала у 1942 році. Значна частина (близько 200 000) в'язнів на території Комі була того року в залізничному таборі, і саме будівництво траси призвело до найбільшої кількості жертв. Наприклад, з 50 000 в'язнів, які будували її взимку 1940–1941 років., померли 80 відсотків.¹⁰⁹

Будівників підстьобували, щоб ті прокладали неймовірних два кілометри залізниці на день. Будівництво, кероване НКВД, призвело до смерті здебільшого польських військовополонених. Згідно з легендою, трупи використовувалися за шпали. Але радше йдеться про те, що трупи хоронили в залізничному насипі, тому що земля постійно була замерзлою.¹¹⁰

У спогадах фінських перебіжчиків Тайно Флінкмана, Мікко Кокко і Калле Легто описується, як це було – будувати «найдовший виправно-

трудоий табір Советського Союзу», 1 500-кілометрову залізницю між Котласом і Воркутою, обіч якої стояла низка таборів, порожніх і діючих.

Влітку залізниця просідала в розмерзлу по поверхні землю, взимку нею можна було їздити. Раніше кам'яне вугілля вдавалося перевозити лише водним шляхом. А тепер стало легше транспортувати вугілля – і в'язнів.¹¹²

Повні вагони з вугіллям їхали на південь, повні вагони з в'язнями – на північ. В дорозі поїзди з арештантами спеціально зупинялися на станціях, на яких організовували мітинги. Натовп погрожував кулаками в бік поїзду й гукав: «Смерть фашистам і зрадникам Батьківщини! Хай живе товариш Сталін! Слава партії!»

В дорозі, яка часто тривала не один тиждень, їсти давали солену рибу, а питну воду нормували. На даху з обох кінців потяга були прожектори, в тамбурах стояли наглядачі з автоматами, а на причіпному вагоні – кулемет. На місці призначення начальник конвою, бувало, оголошував в'язням: «Тут закінчується Советський Союз». І після невеликої паузи: «І починається Воркута!»¹¹³

У таборі вартові вежі стояли з інтервалами 30–40 метрів, і з них визирали наглядачі, озброєні автоматичною зброєю. Особливо вночі на вежі була смертельна нудьга. Спати, зрозуміло, було суворо заборонено, але колишні солдати-вартівники розповідають, що навчилися у Воркуті спати стоячи.

Внутрішні табірні наглядачі, які ходили без зброї, часто були звичайними військовозобов'язаними, для яких самих служба в ізольованих північних умовах була мукою. Ззовні і на вежах стояли солдати МВД, найсуворіші у ставленні до в'язнів. «Десятники», бригадири, виконавці робіт і частково й наглядачі – це були засуджені колишні червоноармійці або енкаведисти.¹¹⁴

Подвійні огорожі з колючого дроту заходили на добрих півметра під землю і вночі освітлювалися. З зовнішнього боку від них були собаки, а зсередини проходила уздовж внутрішнього краю огорожі заборонена зона чотири метри завширшки, на яку в'язневі не годилося забрідати – наглядачі не барилися натиснути на курок. Деякі в'язні, які більше не витримували, навмисно заходили в заборонену зону, і їх убивали.¹¹⁵

Було встановлено мінімальні норми калорій для вартових собак¹¹⁶, а також відпочинок і годівля шахтових коней. Зголоднілі в'язні на-

магалися всякими способами вкрасти або купити у спекулянтів овес, призначений для коней.

Кримінальні в'язні боялися потрапити до Воркути понад усе і намагалися відстрочити те, що їм судилося, завдаючи собі ран, ковтаючи металеві речі або прикидаючись божевільними. «Політичним» марно було намагатися – їх ніщо не рятувало.

Воркутинське вугілля

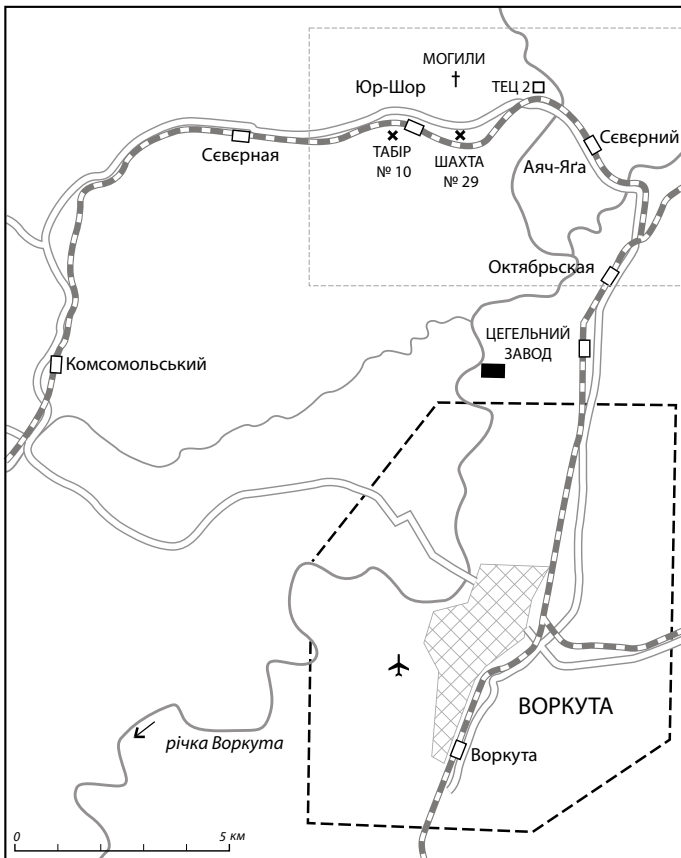
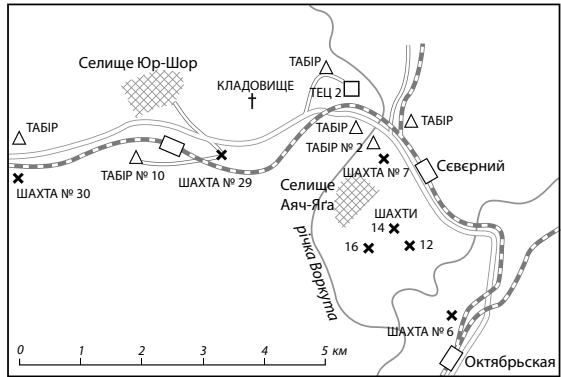
Сірчистість кам'яного вугілля комбінату «Воркутауголь» була низькою, лише кілька десятих відсотка, тобто вугілля було кращим за продукцію Донбаського та Кузбаського вугільних басейнів. З нього можна було отримувати добрий кокс і вдвічі більше сульфату амонію та бензолу, ніж з такої самої кількості кам'яного вугілля з Донбасу. Вугілля Воркути задовольняло потреби ленинградської військової промисловості, і його постачали на череповецький металургійний комбінат, який виробляв найкращу в країні сталь. Решта йшла на експорт.¹¹⁷

Коли армія Гітлера захопила український Донбас, воркутинське вугілля стало, певна річ, іще важливішим, ніж до того. Значення воркутинських в'язнів у воєнних зусиллях Советського Союзу було надзвичайно великим. «*Moscow News*» розповідала, що якщо обсяг вугілля, яке видобували у Воркуті у 1940 році, описати індексом 100, то показник 1945 року був 1 110.

Партійне керівництво Воркутинської області, бувало, ухвалювало, що річну норму буде виконано дочасно, і державі буде додатково подаровано, наприклад, 400 000 тон вугілля. Газети співали дифірамби комсомольцям, які «своїм героїчним трудовим внеском» допомагали будувати Країну Советів. Членів тих бригад, які відзначилися, видавали в газетах за комсомольців, публікуючи фотографії з заретушованими на одязі арештантськими номерами. На поїздах із вугіллям наклеювали плакати, на яких було написано, що «комсомольці та стахановці» накопили вугілля Батьківщині.

Газети вихваляли молодих добровольців, які на дозвіллі побудували у Воркуті школи і навіть Будинок культури – не зазначаючи, що то були в'язні, які відбували тривалі терміни. Фактично всю роботу у Воркуті виконувала рабська робоча сила.¹¹⁸

Воркутинський виправно-трудоий табір був цілою табірною системою на території близько 80 квадратних кілометрів. Він скла-

Територія Воркути. У збільшеному масштабі – шахти і табори, про які розповідається в цій книзі

дався зі 127 різних трудових таборів поблизу 32 шахт, розташованих у формі великої дуги. Одну з однією шахти сполучала залізниця.

Слово «табір» (*лагерь*) має широке значення – табором був увесь великий Воркутлаг, адміністративна одиниця, а далі він мав табірні відділи, що їх називали ОЛП (окремий табірний підрозділ, *отдельное лагерное подразделение*) або ЛП (*лагпункт*). В окремому табірному підрозділі Воркути Речлагу відділи називалися ЛО (*лаготдел*). Кожну шахту завжди обслуговував як мінімум один табірний відділ, який складався з тисяч в'язнів.

У серпні 1948 року десятий табірний відділ спеціального табору *Речной лагерь* або Речлаг, утворений з частини Воркутлагу, – в цьому відділі Ейно Прюкя пропрацював всі роки свого перебування у Воркуті – належав до 29-ї шахти. Далі я називатиму табірний відділ Прюкі 10-м табором чи табором № 10 або табором 29-ї шахти.

У 1942 році було мобілізовано близько 400 000 представників непевних національностей до «трудої армії», зокрема до Воркути – спочатку німців Советського Союзу, а восени також фінів, татарів, румунів, угорців та італійців. Загалом близько мільйона німців Советського Союзу вигнали перед тим з рідних країв. Трудова армія означала насправді голод і безоплатне гарування у виправно-трудовах таборах. Особливо багато фінів-трудоармійців було відправлено на Урал працювати в Челябінську, де вони гинули сотнями.¹¹⁹

У другій половині Другої світової війни почалося спорудження у Воркуті, Норильську і на Колимі таборів для політичних в'язнів, гітлерівських агентів, зрадників та шпигунів, а також «воєнних злочинців ворожих національностей», тобто, зокрема, німців та фінів. Їх перемістили у воєнний час також до спецтабору міста Інті на південь від Воркути.

У Воркуті було, як мінімум, сто фінських військовополонених часів Зимової війни.¹²⁰ Полонених різних країн розбурхала опублікована у 1951 році в «Правді» новина, що в Советському Союзі більше немає військовополонених, а є лише воєнні злочинці.

Коли Нійло Кольйонен провадив дослідження про виправно-трудова табори Советського Союзу на початку 1950-х років, колишні в'язні розповідали йому, що бачили у Воркуті приблизно 150 офіцерів, які служили у фінській армії, і що один із них – капітан – утік, але його спіймали в тундрі. Після війни в Республіку Комі привезли російських солдат, які були в фінському полоні і працювали в сіль-

ських господарствах, а також східних карелів, які перебували до того у Фінляндії або на території, окупованій фінами.¹²¹

Уздовж залізничного полотна стояли табори – шахти, будови залізниць й доріг, лісопункти. Зазначена вище Інта була не тільки шахтним, а й транзитним табором, який «продавав», постачав робочу силу в вугільні шахти. Найбільш затребуваними були молоді, здорові й дужі чоловіки віком до 32 років. Абезь був філією табору Інти – інвалідним табором, в якому перебували тисячі хворих, старих та інвалідів, а також 14 таборів і 14 кладовищ. Людей відправляли туди вмирати.¹²²

Коли в 1945 році закінчилася світова війна, в'язні ГУЛАГу сподівалися на амністію. Однак жодного «політичного» звільнено не було, зате випустили на волю чимало кримінальників. Кількість в'язнів у таборах шалено підскочила у 1946 році, хоча це не були якісь нові репресії, якась «спеціальна акція». Це прибули військові, які повернулися з полону, «націоналісти» і звичайні громадяни, які стали жертвами нових суворих законів і посуворілих покарань. Від осені 1945 року до початку 1947 року кількість в'язнів зросла з мільйона до 1,7 мільйона, а весна–літо 1950 року були апогеєм за всі часи: близько 2,8 мільйони в'язнів у Советському Союзі.¹²³

Повоєнне розчарування було великим. У воркутинських таборах почали навіть тішити себе надією на нову світову війну і на прихід рятівників-американців.¹²⁴

Корейська війна знову розпалила ці сподівання, та й на Заході ця ідея мала своїх прихильників.¹²⁵ Теодорс Лабренцис розповідає, що коли його привели в призначений йому барак взимку 1952 року, першим запитанням товаришів-в'язнів було: що́ там на світі білому діється і чи не йдуть нас визволяти американці з англійцями?

Особливо в'язні-українці говорили про назрівання «реваншу», в якому американці, британці, західні німці та японці поквитаються з Советським Союзом. Якщо нападники висадять у Воркуті десант для звільнення таборів, треба бути готовим вдарити по комуністах.¹²⁶

«Цвіт народів»

У повоєнні роки значення примусової робочої сили в советській економіці ще більше зросло, і, крім в'язнів, яких напливло в табори, можна було використовувати два мільйони полонених німців.¹²⁷

Советська влада посилала тепер до Воркути «фашистів, бандитів і буржуазних націоналістів» різних національностей з окупованих територій, особливо балтійців і поляків, а також українців з приєднаної до Советського Союзу Галичини, яких вважали небезпечними політичними в'язнями. В цих регіонах боротьба спротиву тривала після війни роками. Відомо, що начальник Речлагу, генерал-майор Андрей Дерев'яноко ремствував у 1953 році, що «балтійці є найзатятішими ворогами советської влади» і що немає іншої такої нечисленної і водночас такої антисоветської групи, як вони. Балтійці були, зважаючи на кількість населення своїх країн, надмірно «представлені» в таборах, і серед них, як відомо, було важко завербувати виказувачів.¹²⁸

Сотні тисяч поляків було депортовано до виправно-трудових таборів і вислано на схід ще на початках світової війни. Очевидець так описував молодих польських чоловіків, звільнених Советським Союзом для своїх військових цілей після їхнього перебування в ГУЛАГу неповних два роки:

«Я побачив юрбу прикритих ганчір'ям скелетів з оповитими газетами або брудним одягом ногами... Вони були або дуже худі, кольором і шкірою схожі на жовтий пергамент, або розпухлі і потворні, немов обличчя потопельника. Очі в них були або геть безживні або гарячково палали. Всі вони мали старий і хирлявий вигляд, хоча принаймні деякі з них мали бути молодими. Багато з тих нещасних померли, прибувши до приймального центру».¹²⁹

Країни Балтії було приєднано до Советського Союзу у 1940 році, а у 1944–1945 роках їх знову зайняла Червона армія. Десятки тисяч естонців, латишів та литовців, серед них тисячі дітей, було депортовано на схід, а ще десятки тисяч – засуджено до таборів. Водночас збільшилася частка жінок і молодих людей серед табірних в'язнів.

У Воркуті сиділи тисячі українок, засуджених за допомогу своїм батькам, братам і нареченим. Такі самі жінки були і з Балтії. Попри часткову амністію частка жінок серед в'язнів ГУЛАГу становила до 1953 року 25–30 %.

На початку 1947 року серед таборових в'язнів Советського Союзу 23 % були українцями і майже 6 % – балтійцями, кількість яких зросла за два роки на 420 %. А після війни таборові вироки стали ще довгими й суворішими, ніж до того. У 1953 році в таборах ГУЛАГу сиділо понад 75 000 балтійців, з них 44 000 – у таборах спеціально-

го режиму (спецрежим). П'ятою частиною в'язнів цих таборів були балтійці.¹³⁰

В часи, коли помер Сталін, навесні 1953 року в воркутинському Речлагу було 14 202 українців (40 % усіх в'язнів), 4 344 литовців (12 %), 2 038 естонців (6 %) і 1 966 латишів (5,5 %). Тобто ці групи становили понад половину кількості в'язнів у таборі.¹³¹ Це був вибухонебезпечний склад. У Воркуті сиділо чимало й таких українців, що їх німецькі окупанти відправили у воєнний час на примусову роботу до Німеччини; тим, хто повернувся додому, советська влада відімстила за рабську працю рабською працею.¹³²

Горді українці становили в Воркутлагу згуртовану громаду, вони палко ненавиділи советську систему, і їхній патріотизм та духовна твердість справляли враження на інших. Вони й релігію мали іншу: в Західній Україні була своя греко-католицька уніатська церква, яка перебувала в авангарді прагнень до самостійності. Після смерті Сталіна Президія Комуністичної партії констатувала, що в Західній Україні загалом 500 000 людей стали жертвами репресій – арештів, розстрілів та депортацій – у 1944–1952 роках. Близько 300 000 було депортовано на схід.¹³³

В'язнів-українців називали бандерівцями, бо всіх їх вважали послідовниками «бандита» Степана Бандери – і багато з них такими і були. Бандера (1909–1959) був одним із очільників національного руху в Західній Україні, провідником Організації українських націоналістів (ОУН), якого советська влада ненавиділа особливо, тому що він був самостійник і через те співпрацював з нацистами у 1939–1941 роках, поки згодом не став і проти них. УПА була Українською повстанською армією.

Керівництво табору боялося єдності в'язнів, а тому провадило політику «поділяй і пануй». Це було неважко, бо між росіянами, українцями, поляками та литовцями існувало чимало недовіри. Керівництво полюбляло брати помічників, бригадирів і виконробів з-поміж звичайних злочинців, а також з колишніх нацистських пособників; ті ставилися до своєї роботи з фанатизмом нововернутого. Вони також мали владу над ненависними їм в'язнями-свряями. І взагалі антисемітизм був поширеним в ГУЛАГу наприкінці сталінської доби, коли це стало офіційною політикою.¹³⁴

Балтійці, поляки та українці зі Західної України були призвичаєні і до воювання, і до підпільної боротьби, і вони мали свої мережі в таборі. Їх приєднали до Советського Союзу порівняно пізно, і в них